Б.О.Шайкевич
Одеський університет

ДУХОВНІСТЬ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ БОЛҐАРСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ КІНЦЯ XVIII - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Складний самобутній процес розвитку усієї культури болґарського національного Відродження зумовлений боротьбою болґарського народу за духовне і політичне визволення, за свободу особи. Цей процес супроводжувався звільненням свідомості болґарина від середньовічних традицій, відбувався із запізненням порівняно з європейським Просвітництвом, але багато в чому був близький до нього. Просвітництво у країнах Європи XVIII ст. було завершенням формування гуманістичного світогляду і культури доби Відродження. Своєрідність болґарського національного Відродження другої половини XVIII - першої половини XIX ст. саме в тому, що воно складалося тоді, коли європейські країни вже пережили свій Ренесанс, тоді як у Болґарії розвиток гуманістичної культури був затриманий на три століття османським рабством і йшов одночасно з просвітницьким рухом.

З європейським Просвітництвом болґарське Просвітництво пов'язане передусім прагненням до світських знань, гуманістичними поглядами на світ, умовами прискореного історичного розвитку. В Болґарії боротьба за свободу людської особи поєднувалася з боротьбою за національну самосвідомість болґарина як вільного члена нації.

Нова болґарська інтеліґенція почала усвідомлювати минуле всього народу, розуміти його важке сучасне, шукати шляхів до національного та духовного піднесення.

Зусиллями народної інтеліґенції створювалися училища, видавалися перші болґарські підручники, книги світського змісту, організовувався болґарський театр, формувалося світське малярство, а головне - зберігалась у години рабства рідна мова народу. Народна болґарська інтеліґенція спромоглася зберегти церкви, монастирі з усіма їхніми духовними багатствами, а також історичні духовні зв'язки з європейською культурою, які існували до чужоземного поневолення у XIV ст. Однак "важко було чекати, що народ, який чотири століття був

позбавлений нормального культурного життя, незабаром родить великих вчених, художників, літераторів. Головне, що вони виходили з духовної пустоти, освічували себе, а потім засвоєні знання передавали через училища, літературу та мистецтво своєму народові. Це був природний стрибок від адаптації чужого до самостійної духовної, інтелектуальної діяльності" [4, с.6].

Історично зумовлене відставання Болгарії від європейського культурного процесу ускладнювало засвоєння досягнень художньої культури Просвітництва. Разом з тим існували схожі моменти в спільному процесі відродження духовності, котрі відбувались у європейських країнах та Болгарії. Це зумовило появу творів болгарських істориків, філософів, письменників, художників, типологічно споріднених з творами діячів європейського Просвітництва (причому зберігалася болгарська своєрідність).

"Історія славено-болгарська" Паїсія Хілендарського (1762) стала вирішальним кроком болгарської громадськості до просвітницьких ідей, сприяла духовному пробудженню болгар. Прямі генетичні зв'язки Паїсія з європейським Просвітництвом незначні і проблематичні. Деякі відгуки європейських просвітницьких ідей Паїсій міг отримати через посередництво грецької науки, але при встановленні його зв'язків з європейською просвітницькою думкою важливіше з'ясувати саме типологічний аспект. "Історію славено-болгарську" треба розглядати в контексті творів європейських історіографів. Прагнучи обґрунтувати індивідуальні особливості своїх народів, вони висували ідеали патріотизму, свободи мирного спілкування між народами, протиставляли знання неуцтву, демократизм - варварству.

І.Конєв вважав, що "зв'язки типологічної панорами ведуть Паїсія до діячів різного профілю духовного простору XVIII ст. Руссо, Вольтера, Гердера, Шлецера" [6, с.111]. Паїсій близький до демократичного раціоналістичного й критичного напряму думки просвітителів, далекий від провіденціалістських поглядів попередніх болгарських літописців. Розповідаючи про рабське становище болгар, він прагне збудити їхні духовні сили, спрямувати їх на боротьбу за визволення. З європейськими просвітителями Паїсія зближує твердження про "не божественність" влади, але він позбавлений характерної для європейських просвітителів антирелігійності. Здоровий глузд визначав для нього єдність релігійного й громадського, хоча поняття "релігійний" вільне у Паїсія від схоластики і догматизму.

Паїсій поділяв погляд Руссо на народ як джерело моральної та фізичної енергії, здорового духу, бачив у цьому порятунок для своєї вітчизни.

І.Шишманов уявляв духовний образ Паїсія у світлі демократичних поглядів Руссо. В "Емілі" та в "Історії славено-болгарській" обидва мислителі мали на меті відродження людяності, хоч і в різних масштабах: Руссо - усього людства, Паїсій - болгарського народу [12]. Невипад-

ковим Шишманов вважав те, що обидва твори побачили світ в одному році.

М.Арнаудов помітив близькість Паїсія з Клопштоком - саме в протидії чужоземним впливам на національну культуру. Паїсій "пов'язав релігійне натхнення з міцним національним почуттям", "виступив проти грекоманії на захист болгарської мови" подібно до того, як Клопшток "повставав проти манії захоплення німцями, які пишуть французькою мовою" [1, с.47]. Обидва письменника підносили національно-патріотичну ідею, закликали співвітчизників вірити в майбутнє своїх народів, шанувати їхні звичаї, народні книги й перекази. У патріотичних одах Клопшток, звертаючись до історичного минулого Німеччини, як і Паїсій у своєму творі, шукав обґрунтування власних національних прагнень, намагався викликати у читачів віру в свій народ і його майбутнє.

Паїсій близький у своїх поглядах на історію і до Гердера. Гердер у трактаті "Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit" і Паїсій в "Історії славено-болгарській" шукають підпору національної самосвідомості в минулому народу, у його мові, в фольклорі. Як і Гердер, Паїсій гнівно засуджував тих, хто лишався глухим до почуття національної гідності [6].

Випереджаючи на півстоліття німецьких романтиків - М.Арндта, Ю.Мозера, Ф.Яна, переконаних в тому, що не освічене суспільство, а простий народ збереже здобутки прадідів, і що не через французьку, а через національну, народну культуру можна розпалити любов до загальнолюдського, досягти свободи і державної незалежності Болгарії, Паїсій на релігійно-етичному ґрунті раніше за них проголосив думки про народність, вказав читачам шлях до об'єднання інтеліґенції з народом.

До кола європейського Просвітництва входить своєю автобіографією "Житіє і страждание грішника Софронія" Софроній Врачанський. У його творі вперше в болгарській літературі з'являється образ звичайної, цілком земної людини, з її природними почуттями, бажаннями, яка протиставляє себе оточенню, страждає від його пересудів, від свавілля світської та духовної влади. Цей образ виходить за межі жанру "життя". Традиційний аґіографічний жанр, у якому оповідання пов'язувалися з розкриттям духовного світу людини, набуває у творі Софронія Врачанського нових рис: поглиблений інтерес до особи перетворює його у розгорнуту світську автобіографію з новим філософським змістом. Зразком такого твору була "Сповідь" Руссо. Як і в творі Руссо, в "Житії..." Софронія новий жанр відзначається психологічною насиченістю сповідальної розповіді. Як і в "Сповіді" Руссо, у Софронія сама "історія життя автора-героя повинна була стати зразком для наслідування, побуджувати читача до діяльності суспільно-корисної, спрямованої на особисте моральне та інтелектуальне вдосконалення" [10, с.97]. "Житіє..." Софронія типологічно наближається до "Сповіді" Руссо підвищеним інтересом до громадського життя, від-

творенням соціально-побутових характеристик, змалюванням духовного світу особи. Обидва автори дають точний аналіз своєї душі, внутрішнього світу. В інтересі до звичайної людини виявляється гуманістична спрямованість творів Руссо і Софронія - характерна особливість літератури Просвітництва з її підвищеною духовністю. Вміння Софронія реально показати сучасну йому людину, її вчинки, дії, зумовлені типовими обставинами країни, свого часу, дають змогу вбачати в "Житії..." першу в болґарській літературі спробу створити реалістичний роман, близький художніми принципами до європейського просвітницького роману, творів Генрі Філдінґа, дія яких мінливо відбувається у часі і просторі.

На відміну від Паїсія і Софронія вже не в типологічному співвідношенні, а в контактному зв'язку з європейською філософською просвітницькою думкою стоять твори історика Ю.Венеліна і філософа І.Селіменського. У дослідженні "Давні та теперішні болґари" (1828) Ю.Венелін розвивав думки Гердера щодо провідної ролі слов'янських народів у духовному та культурному житті людства. Слов'янам притаманні схильність до мирної праці та землеробства, інтерес до людини, здатність до поезії. Творчість Селіменського характеризується інтересом до духовного світу освіченої людини, яка усвідомлює власні можливості. Селіменський спирався на ідеї французьких енциклопедистів, у філософському трактаті 1844 р. обґрунтував своє розуміння вільної людської особи твердженнями антропологічного матеріалізму. Найповнішим виразом духовності філософії Селіменського було його уявлення про ідеал щастя, котрий визнається природною потребою людини, метою, до якої вона прагне, заради якої гине [9, с.44].

Інтерес до внутрішнього світу людини став виразом духовності болґарської художньої літератури з перших її кроків, зокрема у творчості Н.Ґерова. Його лірична поезія пов'язана з болґарським фольклором (поема "Стоян і Рада"), і основний прозаїчний твір "Листи з Болґарії" (1846) типологічно споріднений з європейською епістолярною прозою XVIII ст. "Листи з Болґарії" містять водночас безпосередні враження письменника від його різноманітних зустрічей під час подорожі по поневоленій турками Болґарії, думки, навіяні побутом, природою. За виразом Пенчо Славейкова, це "літературні листи, створені особою з поетичним зарядом думок, з творчим баченням і художнім почуттям. Вони розкривають глибоку чутливість, духовність автора" [3, с.49-50].

Як у "Сентиментальній подорожі" Стерна, так і в "Листах з Болґарії" Ґерова душа автора листів розкрита враженням не лише високого, а й потворного, "низького" у житті. Цікаво підкреслити, що й гумор стає виразом індивідуальності автора, коли він помічає комічний бік якогось явища і водночас фіксує свої глибокі роздуми з цього приводу. І у Стерна, і у Ґерова автор зближається з читачем тим, що оповідач - звичайна людина, від його особи подається ідейна, естетична оцінка

дійсності. Людина, яка співчуває приниженим, зневажає загальновизнані умовності щодо свободи висловлення почуттів.

Увага до свідомості болґарина, особистої гідності особи, що простежується у творах Софронія Врачанського і Найдена Ґерова, характерна і для портретів Захарія Зоґрафа, Станіслава Доспевського. "Вік розуму став також справжнім віком Почуття, що поєднав у собі найкращі, найшляхетніші прагнення людства. Із почуття, спрямованого розумом, народився потяг до поглибленого психолоґічного аналізу, котрий став ґрунтом для розвитку реалістичного портрета" [11, с.13-14]. Саме портрет, позначений глибоким психолоґічним аналізом, типолоґічно споріднений з європейським портретом XVIII ст., формувався у болґарському малярстві XIX ст.

Порівнюючи портрети Хоґарта, Шардена з портретами Зоґрафа, Доспевського, необхідно враховувати досить різні ступені майстерності болґарських і європейських митців, що зумовлене відставанням у розвитку всієї болґарської художньої культури. Боротьба проти станової нерівності в європейських країнах відбилась у мистецтві ствердженняи гідності людської особи, її високої духовності, моральної значимості, незважаючи на скромне становище у суспільстві ("Портрет капітана Корема", "Портрет Елізабет Солтер", "Автопортрет 1745 р.", "Портрет служників" Хоґарта; "Портрет Ф.-М.Шарден", "Автопортрет з зеленим козирком" Шардена). Втіленням високої самосвідомості особи характерізуються "Автопортрет" Зоґрафа, його ж "Портрет Неофіта Рильського" - просвітителя, сповненого власної гідності. С.Доспевський здобув професійну освіту в Академії мистецтв в Петербурзі. В "Автопортреті", у портретах Анастаса Смоковця, Степана Захарова, у жіночих портретах Доменіки Ламбрієвої, Маріели Доспевської "відбилися світогляд, душевність, емоційність героїв. Це гідні представники народу, який відроджується. Жіночі портрети відтворюють шляхетність, багатий внутрішній світ особи" [5, с.80].

Якими б не були досягнення діячів болґарської художньої культури на першому етапі національного Відродження, вони були недостатніми для задоволення зростаючих духовних потреб народу. Постійно відчувалася потреба у доповненні здобутків національної художньої культури зверненням до тих іноземних творів, які б відповідали прагненням болґар. Найближчою для них, звичайно, була творчість російських, сербських, грецьких письменників, але перекладалися й твори європейських просвітителів. Вони сприймалися болґарськими читачами як складова частина національної літератури, особливо при так званому "поболґарюванні", тобто наближенні перекладного тексту до болґарського читача (заміна імен героїв, геоґрафічних назв, етноґрафічних і побутових прикмет чужої країни болґарськими). У 30-50-х роках для перекладу відбиралися передусім твори, котрі відповідали естетичним смакам болґарських читачів, хоч для читачів європейських

вони вже були пройденим етапом. Зокрема, йдеться про твори російських і європейських сентименталістів - Карамзіна, Бернардена де Сен Пьєра та ін. У перекладній літературі болґарські читачі шукали людину з її почуттями, сумнівами, радощами і горем: добро і зло сприймали як якісь абстрактні категорії [7, с.79-80].

Таке звернення до іноземної літератури критик-просвітитель Нешо Бончев вважав закономірним явищем для Болґарії і лише вимагав відповідного добору чужеземної літератури згідно з потребами духовного розвитку болґар [2, с.151].

Навіть у 1873 році, коли була написана стаття Н.Бончева "Класичні європейські письменники болґарською мовою та користь від вивчення їхніх творів", коли у болґарській літературі з'явилися досить відомі письменники - Славейков, Друмев, Раковський, Каравелов, Ботев, Бончев, однак, вважав, що для її подальшого розвитку необхідні переклади творів європейських письменників. Саме з них болґари дізнаватимуться про "духовне, літературне та історичне життя інших народів..." [2, с.153].

У 30-50-х роках болґарська література робила перші кроки, і переклади європейських творів істотно її доповнювали, користувалися великим попитом у читачів і глядачів перших вистав болґарського театру. У 1850 р. А.Гранітський переклав сентиментальні романи Бернардена де Сен Пьєра "Paul et Virginie" (1787), "La chaumière indienne" (1791). Твердження автора про те, що щастя людини в тому, щоб жити згідно із законами природи і доброчесності, змалювання героїв, які живуть у світі, не спотвореному цивілізацією та умовностями моралі, сприймалося болґарськими читачами як заклик до високої духовності, природності людських відносин, несумісних з рабством. Саме це приваблювало болґарських читачів до перекладу романів Бернардена де Сен Пьєра.

Дуже популярною була перекладена 1844 року трагедія другорядного німецького письменника Траутцшена "Велізарій". У дусі сентименталізму в ній змальовувалися страждання полководця Велізарія, який довгі роки успішно воював з ворогами Візантії, але врешті-решт став жертвою зрадників. Наклепами вони переконали імператора в тому, що Велізарій нібито прагне захопити престол. Імператор Юстініан наказав ув'язнити й осліпити Велізарія. Після того, як друзі звільнили сліпого Велізарія, він, мов античний Едіп, тиняється по світу в супроводі дочки Євдосії, поки не знаходить притулку в болґарського царя, якого він колись переміг у бою. Велізарій покірно зносить несправедливість, прощає Юстініана і сприяє його визволенню, коли той потрапляє у полон до болґар. Юстініан розкається у своїх жорстокостях. Перекладач додав до свого перекладу передмову, в якій писав, зокрема, що Велізарій нібито був болґарином за походженням і цим посилював симпатії до нього. Отже, не лише побутовий, а й умовно-історичний сюжет був спрямований на збудження, співчуття

до людини, яка страждає. Причому політична інтрига усувалася на другий план: фінал траґедії мотивувався високою духовністю героя, здатного прощати образи і страждання. І болґарський читач, захоплений духовною величчю героя, прощав штучну мотивацію сюжету. Варто згадати, що леґенда про Велізарія приваблювала не тільки невибагливого німецького драматурґа, наївних болґарських читачів, а й славетного французького живописця Давіда, який створив на цей сюжет картину "Велізарій" (1781), насичену, як і траґедія, прагненням збудити співчуття до страждання духовно багатої, але скривдженої людини.

Та ж апеляція до духовності, до потреби в співчутті скривдженій людині зумовила справжній всенародний успіх сентиментальної драми Л.Тіка "Leben und Tod der heiligen Genoveva", перекладеної болґарською мовою. У перекладі з сербської мови під назвою "Багатостраждальна Ґеновева" п'єса була вперше поставлена артистом Пішуркой у 1856 р. і йшла з незмінним успіхом на сценах народних і аматорських театрів. Зокрема, І.Вазов у романі "Під ярмом" розпровідав про те, як на одній виставі "Женевьєви" захоплені глядачі плакали над стражданнями героїні, як бурхливо висловлювали своє співчуття. Інтерес саме до змалювання духовного життя людини, потреба висловити своє співчуття були настільки сильними, що наївні втілення цієї теми викликали бурхливе захоплення глядачів з народу.

Саме наголос на духовності, втілення мрії про доброту і справедливість зумовили успіх твору, в якому порушувалося питання про ідеальний суспільний устрій. Йдеться про "Пригоди Телемаха" французького письменника XVII ст. Фенелона. Автор прагнув створити образ ідеального монарха в ідеальній державі, показував не тільки те, яким мусить бути ідеальний монарх, а й те, як їм стати, запропонував модель ідеальної держави, визначив шляхи її створення. Фенелон викривав лицемірство, тиранію царів, їхню байдужість до підданих.

Отже, зіставлення творів літератури, історіоґрафії, філософії, малярства болґарського національного Відродження з творами європейського Просвітництва дає змогу твердити про наявність як типоло ґічної спорідненості незалежних одне від одного творів, що зумовлюється подібними історичними етапами розвитку культури, так і прямих зв'язків. При цьому духовність простежується як основна ознака, котра визначає розгляд болґарської художньої літератури в європейському контексті.

1. *Арнаудов М.* Творци на българското Възрождане. София, 1969.
2. *Бончев Н.* Литературна критика и публицистика. София, 1962.
3. *Дамянова Р.* Рускоте епистолярна и поетическа традиция и одеския литературен кръжец // Литературна мисъл. 1983, N 5.
4. *Зарев П.* Чуждите влияния през Българското Възраждане // Литературна мисъл, 1989, N 1.

5. *Захариев В.* Станислав Доспевски. София, 1979, N 1.
6. *Конев И.* "История славяно-българска" и европейското Просвещения // Литературна мисъл, 1979, N 3.
7. *Леков Д.* Българската преводна белетристика и "побългаряването" през Възраждане // Литературна мисъл. 1967, N 1.
8. *Львова Е.* Изобразительное искусство Болгарии эпохи Национального Возрождения. М., 1975.
9. Одиннадцать веков болгарской философской мысли. София, 1973.
10. *Робинсон А., Дилевский Н.* Софроний Врачанский и его жизнеописание// Софроний Врачанский: Жизнеописание. Л., 1976.
11. *Чегодаев А. Д.* Художественная культура XVIII века. М., 1980.
12. *Шишманов И.* Паисий и Руссо // Деница, 1890, кн. 7-8.

Стаття надійшла до редколегії 10.04.93.

Summary

The originality of Bulgarian national Renaissance and the genesis of cultural wealth connected with it has been formed in the XVIII century when the European countries had already passed their Renaissance and entered the stage of Enlightenment. The typological manifestations of cultural wealth of Paisi Hilendarski's, Sofroni Vrachanski's, N. Gerov's pieces of art as well as the creative activity of Rousseau, Herder, Stern, Bernardin de Saint Pierre, and such painters as Z.Zograf, S.Dospevski, Hoggart, Chardin allows to analyse the Bulgarian national Renaissance artistic culture in the European context.

© *Б.О.Шайкевич, 1996*